

Тарих сахнасындағы «Қазақ» және «Алаш» ұғымдары.

Мен қойған тақырыптың атауы (Тарих сахнасындағы «Алаш» және «Қазақ» ұғымдары) болады ма?

«Қазақ» этнонимінің пайда болуы туралы айтылған пікірлермен қатар, оның этимологиясы туралы аңыздар мен ғалымдардың жазған және айтқан пікірлері аз емес. Аңыздар мен шежірелерде бұл сөздің мәнін қаз, аққу сияқты құстардың аттарымен байланыстырады. «*Аққу, қаздың кейпіне қарап, аспаннан ұшып келіп, айдын көлге шомылған перизат аруларға гашиқ болып үйлену*» қазақ ертегілерінде көптеп кездесетін оқиғалар. Қазақтар ақ қазды, аққуды - киелі құс деп санап, оны атуға тыйым салған. Осы құстарды дәріптеу, құрметтеу - қазақ халқының болмысында сақталып келе жатқан қасиет. Солай болса да, қазақ терминінің мазмұнын осы құстармен байланыстыру тек аңыздарға ғана тән екенін естен шығаруға болмайды. «Қазақ» сөзінің мәнін осы құстарға байланысты деушілер ертедегі Тұран жұртының патшасы Афрасиабтың қызы «Қаздың» есімін тілге тиек етіп, осы атауды қыздың атымен жалғастырғылары келеді. М. Қашқаридің «*Түрік сөздігі*» атты еңбегінде осындай қаланың болғандығы туралы айтылған. «Қаз - Қаз: Афрасиабтың қызының аты. «Қазвын» қаласын сол жасатқан. Бұл сөздің әуелгі мәні: қаз ойыны болады. Өйткені, қызы сол жерде тұратын, сол жерде ойнайтын. Сол үшін де кейбір түріктер «Қазвын» шаһарын түрік елі шекараларының бірі деп санайды». [1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 том. 208 - 209 бет. Алматы, 1998 ж.]. Сол кездегі деректерге қарағанда бұл қала Іле өзенінің орта ағысында, осы күнгі қолдан салынған Қапшағай су қоймасының астында қалды. Оны тек су астынан жүргізілетін археологиялық зерттеулер ғана табуы мүмкін. Бірақ «қазақ» сөзінің мәнін Қазханымның атымен байланыстырудың реті келмейді.

Халқымыздың арасына кең тараған тарихи аңыздар: «*қазақ*», «*алаш*» және «*үш жүз*». Бұл эпсаналардың төркіні ертеде Сырдарияны жайлаған, 32 рулы елді билеген Қызыларыстан атты ханмен байланысты. Ханнан «*ала*» бала туған соң, оны Сырдарияның суына ағызып жіберген екен. Бір балықшы баланы құтқарып, өзіне бала етіп асырап алады. Бала ер жетеді. Ол әрі ақылды, әрі батыр азамат болған соң, оны «*Алаш*» деп атайды. Содан кейін қазақ ауыз әдебиетінде айтылатын Қотанбай мен Майқы билер Алаштың қасына жүз жігіт қосып, оны өз еркіне жібереді. Оған Қотанбайдың үш баласы: Үйсін, Болат және Алшын да барып қосылған. Бәрі біріккеннен кейін жігітті ақ киізге отырғызып, хан етіп көтеріп, оны Алаша хан деп атаған деген аңыз бар. Бұл жерде Алаша хан үш жүзді құрайтын Қотанбайдың балаларын біріктірген, осыдан қазақ деп аталатын халық пайда болды деп баяндалған. Бұндай эпсаналар баршылық. Әлбетте, Қызыларыстан ханның болғанын, одан «*алапес*» баланың дүниеге келгенін және оның Алаш

болғанын ғылыми тұрғыдан дәлелдеу қиын. Сондықтан осы айтылған әңгімені нағыз аңыз деп түсінеміз. Тек бұл эпсананың ішінде «*алаш*» этнонимінің мәніне қатысты сыр жатқаны аңғарылады. Себебі, «*Алаш*» сөзі түрік тілдес халықтардың арасында «*Атамыз Алаш, атымыз қазақ, үш жүздің ұрпағымыз; Алты алаш; Алаш ұран, түріктер алаштың балалары*» - деген сияқты тіркес сөздері жиі кездеседі. Мысал ретінде келесі жолдарды келтірейік: «Алаш алаш болғанда,

Ала тай ат болғанда,

Таңбасыз тай,

Енсіз қой болғанда

Алаша хан болғанда...», – дейтін сөздер Алаш жайындағы аңыздың меншікті мүлкі қалыптаспаған (тайға таңба басылмаған, қойға ен салынбаған) заманнан келе жатқанынан хабар береді[2. Ғабжалилов Х., Арпова А. //Алаш. - № 3(3). 44 бет. 2005 ж.]. Соған қарағанда, «*алаш*» сөзі ертеректе, яғни антикалық дәуірде пайда болып, барлық түрік тілдес тайпалардың басын қосатын «*алаш*» деген этникалық ұғымның болғанын меңзейді. «*Алты алаш*», яғни «*алты алаштың ұлымыз*», «*алты алаштан тараймыз*» - деген сөздер бүгінгі күндері де жиі кездесетін ұғымдар. Алайда, «*алаш*» сөзінің мәні көпшілік қауымға беймәлім болып келген. Тек, түріктанушы ғалым Қ. Сартқожа Орхон мұраларын зерттеп, Білге қаған мәтінін оқығанда «*Алаш*» атамасы туралы өте құнды деректерді кездестірген: «Б. з. V - VIII ғғ. аралығында тарих сахнасында көрініп бізге жеткен түрік текті тайпалық үлкен бірлестіктер: қыпшақ, тоғыз - оғуз, басмыл, қарлуқ, түргеш, отыз - оғуз. Осы алтауы ғана. Осы алтауы Түрік төрінің (өкіметінің) алтын бағанасы. Бұл алтауы бірлік ынтымақта болса қағанат айбарлы, қаһарлы. Алтауы араз болса қағанат әлсіз. Олар Түрік қағанатының көк туының астына жиналғанға дейін өз - өзінің қағанаты болған. Сондықтан да, «алты тақ иегерлері» - деп Білге қаған ерекше атап отыр. Осы алты кіші хандықтың ордасын не деп атағанын іздестірдік. Таңқаларлығы соншалық, кіші ордаларды М. Қашқари «*алачу*» (*alachu*) деп атапты. XI ғасырға дейін халық санасында қалыптасып, XI ғасырдың басында жазылып хатқа түскен атау. *Алачу* - кіші орда. Бұл тарихи дерек. Аты үлкен тайпалар одағы алты кіші хандық құрып тұрған. Түріктер қағанат орталығын Орда атаса, хандықтардың орталығын «*alachu*» деп атағаны бізге осылайша белгілі болды». Орхон мұраларынан келтірген жазба деректер баршаның санасындағы «*Алаш*» сөзінің шығу тегі мен мағынасын айқындайтын құнды мәлімет. [3. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. 269 – 270 бет. Астана, 2003 ж.].

«Алты алаштың» бірлескен орталығын «*Алаш*» астанасы деп атаған. Осы бірлестікті құраған алты тайпаның орталығы болған «Алаш» деген сөз барлық түріктердің бірлестігін көрсететін этникалық ұғымға айналып, Орталық Азия түріктерін «*Алты алаш*», «*Алты алаштың ұлдары*» болып бірігуін айғақтайды. Бұл пікірдің қай жағынан қарағанда да шындыққа сай екені байқалады. Түріктер бірлесіп «*алты алашты*» құрайтын аттары аталған тайпалардың бір орталық астанасын белгілеп, оған «*Алаш*» деген ат қойып,

ол түріктердің саяси, экономикалық және мәдени орталығына айналған – деген ұғымға келуге болатын сияқты.

«Алты алаш» бірлесіп империя құрған дәуірлерде түріктер «Алаш» астанасының төңірегіне шоғырланып, оның даңқын асқақтатып, «Алаш» сөзін түріктердің мемлекеттік символына айналдырған. Түріктің аспан бейнелі көк байрағын «Алаштың көк туы» деген түсінік қазірге дейін айтылып жүр. Егеменді Қазақстан Республикасының биік тұтатын туы да осыған негізделіп алынған. Үлкен - кішілі жиындарға, немесе соғысқа жиналғанда «Алаш» деп жар салса, ертедегі түрік дәуірлерінде, қазірде де Астананың атқаратын, оның басқарушы қызметінің үлкен екендігіне айрықша мән берген.

«Қазақ» сөзінің этимологиясы туралы түрік ғалымдары жазған. Солардың бірі Түркия тарихшысы Зәки Уәлиди Тоған: «Қазақ деген ат алғашында сұлтандарға ғана тән еді, кейін оларға қарасты тайпалардың және олар құрған мемлекеттің атына айналды»[4. Қазақстан тарихы. 2 том. 305 бет. Алматы, 1998ж.]. Бұндай жайттың түрік халықтарының тарихында орын алғаны ертеден белгілі. Солай болса да, бұл пікірді аксиома ретінде қабылдау қиын. Келтірілген үзіндінің мәні орасан зор. Осы кез біздің «қазақ атанғандық» деп, Моңғол - түрік империясы ыдырағаннан кейін, 1450 жылы Әбілқайыр басқарған хандықтың құрамында «қазақ» деген осы атпен біздің халықтың өз алдына бөлініп шықты деудің қисыны келіп тұр. Бұл тарихи кезеңде түріктер өз алдарына бөлініп, енші алысқаны тарихи оқиға. З. У. Тоғанның жазғанына қарағанда, «қазақ» атамь алғашқы уақытта түрік сұлтандарына берілген құрметті атау болып, кейін кейбір тайпалардың және мемлекеттердің атамаларына айналдырды деген пікірдің қисыны келіңкіремейді. Жоғарыдағы деректерге қарағанда, Орталық Азияның шығысы Қытайдан, батысы Қара теңіздің солтүстік далаларын мекендеген «Деушті қыпшақ» деп аталған көп санды тайпалардың үлкен бір бөліктері тарихта «қазақ» атамасымен аталған. Олай болса, бұл термин ежелден этникалық мәнді білдіргеніне күмәндануға негіз жоқ.

«Қазақ» сөзінің этимологиясын нақты, оның шынайы мазмұнын ашып қараған Ш. Уәлиханов. Ол «қазақ» сөзін әскери термин ретінде қолданып, «ержүрек, батыл» деген мәнді білдіретінін жазған. Осы мағынаны кеңейте келе В.В. Радлов «қазақ» деген атауды «тәуелсіз, еркін, ерікті адам» десе, А.Н. Самойлович бұл сөздің әлеуметтік мәніне қарап, «... батыл, ержүрек, еркін адам» - деген мәнді беретінін жазған. Солай болса, «қазақ» атауы еркіндіктің қасиетін ерте иеленген, өздерінің жерін (отанын) көздерінің қарашығындай қорғай білген батыл, ержүрек түрік тайпаларын «қазақ» деп атаған. Олардың айрықша жауынгер болуының негізгі себептерінің бірі кең - байтақ Отанын қорғаудың нәтижесінде батыл ұлдары мен қыздарын тәрбиелеген. Қазірге дейін қазақтар ұрпақтарын ұлтжандылыққа тәрбиелеуде, мынандай қанатты сөзді қолданады: «Жалаңаш барда жауға шап, ажал жетпей өлмейсің» - деумен бірқатарда, батырлар жырларында бұл мақсатта кең пайдаланған. Қазақтардың осы ерекшеліктері «қазақ» атамасына сай келеді. Солай болса да, кейбір орыс зерттеушілері «Қазақ»

атамасын зерттеп, оны мейлінше бұрмалап жазып қалдырғандары баршылық. Шығыстанушы А.Н. Самойлович «қазақ» терминінің келіп шығуын ХІ ғасырға жатқызып, оған «еркін, кезбе» деген мән берген. В.П. Юдин «қаззақ» түріндегі «қазақ» терминін кейіннен этникалық мағынаға ие болған саяси мәні жағынан алып қараған. Бұл көзқарас түрік тілдерінің тарихи фонетикасының заңдылықтарымен үйлеспейтіндігі себепті ол бұдан кейін мамандар тобынан қолдау таппады. Патшалық Ресей империясының Орталық Азияны отарластыруда белсенді қатысқан әскери қолбасшыларының бірі Н.И. Гродековтің «Қазақ қайдан шықты: Н.И. Гродековтің топшалауы» - атты мақала таяудағы «Алаш» тарихи-этнологиялық журналда басылып шықты. Сонда: «Негізінен отарлық мақсатта болса да, ұлтымыздың тарихы мен этнографиясы туралы маңызды деректер жинаған Н. И. Гродеков еңбегінің деректік құндылығын бағаламасқа болмайды». Осы аталған мақалада: «Слово «казақ», по словарю Будагова, значить: вольный, бродяга, разбойник, так же холостой» [5. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. 26 бет. Алматы, 1994 ж.]. Келтірілген үзіндінің айтарлықтай ғылымға қажетті құндылығы шамалы екені байқалады. Отарлаушы әскери қолбасшының жүргізіп отырған саясатына сәйкес келетін қазақ халқы туралы айтылған жағымсыз мәндегі сөз. Оған қосымша, бұл терминнің мәнін түсіну үшін сол халықтың тілін жетік білмек түгілі, ол тілде сөйлей алмайтын болуы керек. Оның келтірген сөзінен ерікті (вольный) деген мағына беретін сөздің шындыққа бірқанша жақын екені дұрыс. Бірақ, түріктер, соның ішінде қазақтар босып, қаңырап, жыртқыштық істеп жүрген халықтар болмаған. Олар ежелден өркениетің негізін қалаған этникалық тайпалар, халықтар болған.

Өткен ғасырда өмір сүрген, қазақтың көрнекті, білімді ақыны, ғұламаларының бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы түрік, қазақ халықтарының шығу тегіне айрықша көңіл бөліп, сол кездегі өзінің қолы жеткен жазба деректерді жинап, ел арасынан шежірелер бойынша мәліметтерді топтастырып, өзінің «Түрік, қырғыз - қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабын 1911 жылы Орынбор қаласында басып шығарған. Бұл құнды еңбекті Ш. Құдайбердіұлының қалай жазғанын, 1991 жылғы басылымның кіріспе бөлімінде жан-жақты дәлелмен баяндаған: «Шәкәрім шежіресін жазудан бұрын осы салада айтарлықтай дәрежеде көп ізденген. Осы мақсатпен қажылыққа екі рет барып, араб, парсы, түрік тілдеріндегі еңбектермен танысады. Ондағы қазаққа қатысы бар шежіре деректермен айналысып, осыған қоса әр ғылым туралы да дерек - мағлұматтар жинастырған. Қолы жеткен деректер көзіне орыс, Еуропа тілдеріндегі кітаптардан да ұзақ жылдар бойы іздестіреді, оларды шежіре жайлы айтылған қазақтың арғы - бергі аңыз - әңгімелерімен салыстырады. Міне, сол аталмыш үш түрлі рухани қазына көздерінен жиған - тергендерін ой көзімен талдап, жүйелеп келіп, қазақ шежіресін өлең түрімен «Қазақтың түп атасы – батыр Түрік» деп атады» [6. Арғынбаев К., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. 7 бет. Алматы, 2000 ж.]. Ғұлама өзінің осы шежіресінде қазақ этнонимінің мәнін былай баяндаған:

«Осы кез біздің «қазақ» атанғандық,
Түрікте бір әдет бар ескі заңдық.
Тамызып, қанын сүтке қосып ішіп,
Анда деп жасайды екен туысқандық.
Туысқа ыда болған қарамайды,
Жақын деп қан қосылмай санамайды.
Ішсе де қай румен қанын қосып,
Бір туған жақыным деп бағалайды.
Құралған әр рудан қазақ басы,
Анда боп қан қосылған қарындасы,

Ел болып, өз еркімен еркін жүрген» - деген сөз қазақтықтың мағынасы [7. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз - қазақ һәм хандар шежіресі. 4 бет. Алматы, 1991 ж.].

«Қазақ» сөзінің этимологиясына қатысты айтылған алуан санды пікірлерді, жорамалдарды қорыта келіп, халқымыздың ұлы ғұламасы Шәкәрім Құдайбердіұлының айтқанына тоқталуымыз керек. Өйткені бұл пікір қазақ халқының жалпы табиғатына дәл келеді. Әлем халықтары өз отандарын қастерлейді, оны қорғайды. Қазақ халқының кең-байтақ үлкен жерге ие болуы сол халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған айрықша ерлігін паш етеді. Сол мекенін көздерінің қарашығындай қорғап, оның байлығын емін -еркін пайдаланған. Сондықтан қазақ халқы жерінің қадірін ерте біліп, оны Отанына айналдырып, ұрпақтан - ұрпаққа мұра етіп қалдырып келген. Бұл тек қызыл тілді пікір емес, оны түсіну үшін неге осындай жерге ие болдық, оны қалай сақтай білдік деген сұрақты қойып, олардың мәнін түсіне білуіміз қажет. Ол біздің халқымыздың отанын қорғаудағы қаһармандығы, азаттық үшін күресі және жауынгерлігі паш етілген деректер өте көп. Олардың бәріне тоқталу мүмкін емес.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсақ, біріншіден, қазақ этнонимінің б.з. VII ғасырымен есептелетін тарихи деректерде кездесетіндігіне қарағанда, бұл атау ертеректе тіршілік еткен тайпалар арасында да қолданылған. Деректерде келтірілген хронологиялық мерзім кейіннен жазылған болуы керек. Алғашында Орталық Азияның батысынан шығысына қарай созылған ұлан - ғайыр жерді мекендеген түрік тайпалары «қазақ» этнониміне үндес атаумен аталған көрінеді. Кейіннен түріктер өзара енші алысқанда, олар шоғырланған аймақтың ортасында мекендеген тайпалар «қазақ» атауымен аталып қалған. Ол түріктердің қара шаңырағының иесі – қазақ халқы.

Орталық Азияның перзенті түріктердің батыр, жігерлі азаматтар екенін айтып келіп, олардың басқа халықтардан артық болмаса, кем еместігін баяндаған. Олар өзара енші алып бөлініп шыққанда, қазақтар Орталық Азияның қақ ортасында, бұрынғы мекенінде қалып, түріктердің «қара шаңырағына» (яғни мұрагерлігіне) ие болып қалғанының тарихи мәнін айрықша көрсеткен. Қазақ халқының ерлігі оның Ұлы отанын қорғаудың негізінде дамып, бұл қасиет өзінің менталитетінің ажырамас бір бөлігіне айналған. Осындай қайратының арқасында қазақтар өзінің еркін ел болып

жасауы үшін ұдайы күресіп келе жатыр. Бұл мақсатына 1991 жылы жетіп, Дербес (Егеменді) Қазақстан Республикасын құруға қол жеткізіп, оны қарқынды, қуатты елге айналдыруда қазақ халқы барлық күшін жұмсауда. Екіншіден, «қазақ» сөзі «өз алдына ел болып, еркін жүрген халық» - деген мағынаны меңзейтіндігі жайлы пікірге шын ниетімізбен қосыламыз. Бұл қасиет қазақ халқына тән асыл қасиеттердің бірі екені «Қазақ тарихында» паш етілген. Осы асыл, ғылыми тұжырымға тоқтап, еріктікті айрықша бағалайтын, оның мәнін жан - тәнімен сезетін батыр халық екенімізді дәлелдейтін деректер жеткілікті. «Алаш» және «Қазақ» ұғымдарының этимологиясы тарихтағы кейбір деректерге сүйеніп айтсақ, міне осылай!

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 3 том. Алматы, 1998 ж.
2. Ғабжалилов Х., Арпова А. //Алаш. - № 3(3). 2005 ж.
3. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. Астана, 2003 ж.
4. Қазақстан тарихы. 2 том. Алматы, 1998ж.
5. Мыңжан Н. Қазақтың қысқаша тарихы. Алматы, 1994 ж.
6. Арғынбаев К., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында. Алматы, 2000 ж.
7. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз - қазақ һәм хандар шежіресі. Алматы, 1991 ж.